

Földváry Miklós István

A latin rítusú templomtér kialakításának mai lehetőségei

A szent terekről szóló eszmefuttatások és viták gyakran megfoghatatlanul általánosak, vagy kizárólag esztétikai természetűek. A vallástudomány művelőinek munkái közt ritkán lehet találkozni a szent tér elemzéseivel: sokkal inkább a szent és a profán tér viszonyáról, az előbbi létrehozásáról, a profánban elfoglalt helyzetéről van szó, építések és más érdekelt művészek pedig láthatóan bizonytalanok abban, hogy mit tekintsenek a templomban ornamentális, vagyis alkotó módon megújítható elemnek, és mit olyan funkcionális adottságnak, amelynek megváltoztatása a templom templomvoltát veszélyezteti.

Magam az elmúlt években több tanulmányt írtam és néhány előadást tartottam arról, hogy a kultikus tér, amely nem föltétlenül azonos a szent térrel, a benne folyó kultusból ismerhető meg, és mint ilyen, funkcionálisan igen pontosan írható le. Kitekintéssel az ókori pogány előzményekre, a keleti keresztény liturgikus hagyományok közvetlen tanulmányozása után és elmélyülve a latin rítus térviszonyainak írott és tárgyi emlékeiben fölvezéltem a keresztény kultusztér szerkezetét. Kitértem ennek szertartási, teológiai, történeti és valláslélektani részleteire is, így most nem tartom szükségesnek, hogy részletes érvelésbe bocsátkozzam, és hatásos példaanyagot vonul-tassak föl, hanem az alapelvek rögzítése után áttekinthető és gyakorlatias javaslatokat szeretnék tenni arra vonatkozólag, hogy ha valakinek, aki a liturgiáért felelősséget érez, módjában áll be- vagy átrendezni egy római katolikus templomot, milyen szempontok szerint járjon el. Leírásomban a ma elterjedtebb, megújított rendtartásból indulok ki, hiszen a régibb római rítus őrzői világos útmutatásokkal rendelkeznek e tekintetben: nekik csupán a kórusról írtakat ajánlom figyelmükbe.

I. LITURGIKAI IGÉNYEK ÉS ALAPVETŐ SZERKEZETI ELEMELK

A kultusz, amelynek szolgálatára az elképzelt templomot szánjuk, a teljes római liturgia végzésére alkalmas kell, hogy legyen. Ehhez képest másodlagos, hogy a templom ténylegesen mekkora: a teljes római liturgia annyit jelent, hogy a templomban alkalmas teret kell biztosítani az ünnepélyes misének, a zsolozsma minden órájának, a templomhoz kötött szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának.

Bár a templomon kívüli tér sem érdektelen a kultikus helyrajz szempontjából, a továbbiakban nagyrészt a templomon belül maradunk. A szerkezeti elemek, amelyekből

a vázlat építkeznek, három csoportba sorolhatók: vannak köztük térszakaszok, választóvonalak és középpontok. E szerkezeti elemek egymáshoz való viszonyuk és mértani jellegük szerint különülnek el egymástól, de liturgikus szempontból nincs jelentősége annak, hogy milyen belsőépítészeti formát öltenek: lényegüket a hozzájuk kapcsolódó szertartási funkció adja, nem pedig tárgyi megjelenésük.

A térszakaszok felületek, amelyeknek összessége a templom alaprajzát adja ki. E felületek belülről kifelé haladva a szentély, a kórus és a hajó, amelyeket kiegészít még egy általam perifériának nevezett térszakasz. A választóvonalak a szentélyrekesztő és a kórusrekesztő, az előbbi a szentélyt választja el a kórustól, az utóbbi a kórust a hajótól. Mivel a választóvonalak a térszakaszokat határolják, a periféria jellegétől függően a harmadik választóvonal húzódhat a templomon belül, de azonos lehet a templomfallal is. A középpontok azok a rögzített helyzetű tárgyak, amelyek az egyes térszakaszokat létesítik; tulajdonképpen ezek befolyási övezete minden egyes térszakasz, és a befolyási övezeteket különítik el a választóvonalak. Így a szentély középpontja az oltár, a kórusé az olvasóállvány, a hajóé a szószék, a perifériáé a keresztút.

A kórus és a szentély illeszkedése szigorúan tengelyes, a hajó csatlakozhat hozzájuk szintén tengelyesen, de körül is veheti őket, a periféria pedig gyakorlatilag bármilyen módon kapcsolódhat hozzájuk, bár a keresztény építészet a hosszanti tereket részesíti előnyben. A templom egésze ezért egyes középpontok köré szervezett, ezért centrális térszakaszok lineáris láncolata.

E szerkezeti elemek elméleti fogalmak, amelyek egy-egy tényleges templomban nem föltétlenül különülnek el élesen, és nem is szükséges e vázlatot erőszakosan érvényesíteni olyan terekben, amelyek a teljes római liturgia befogadására alkalmasak, de a térszakaszok némelyikét összevonják. Mindazok a terek, amelyeket eredetileg is a teljes római liturgia befogadására építettek és rendeztek be, amelyekben ez a liturgia számottevő ideig zajlott, és amelyek nem szenvedtek el súlyos átalakítást, eleve megfelelnek az itt közölt szempontoknak, és ezért nem szorulnak át-, legföljebb visszarendezésre.

II. A SZENTÉLY

A templom legfontosabb, központi és létesítő erejű térszakasza a szentély, középpontjában az oltárral, a kórusal érintkező oldalán a szentélyrekesztővel. Jó, ha a szentély építészetileg is elkülönül valamiképp a templom más tereitől: apszisosan záródik, összeszűkül, magasabban, esetleg mélyebben fekszik, de a templomhoz képest mindenképpen bensőségesebb, zártabb, kiemelt, de kisebb térszakasz benyomását kell keltenie. Ezt kellő ügyességgel akkor is meg lehet oldani, ha a templom formája egyszerű téglatest.

1. Az oltár

Az oltár úgynevezett „háttalmisező” oltár. Talán túlzottan könnyed kijelentésnek hat ezt mondanom ma, amikor teljesen általánosnak mondható a „szembemisező” oltárok használata, de úgy gondolom és remélem, hogy ha mégoly általános is, múltó divatról van szó. A „szembemisezés” hagyományos formái csak egészen szórványosan és szűk körben fordultak elő a liturgiátörténetben, és még ezek sem érdemelték meg ezt a félreérthető jelzőt (kivel szemben?). Az oltár lehetőség szerint kőből készüljön, a templom tengelyére merőlegesen legyen elnyújtott téglatest, és a szentélynek legfőbb a közepén helyezkedjék el! Lehet körüljárható, akkor viszont ügyelni kell arra, hogy legalább három személy egymás mellett haladva kényelmesen elférjen minden oldalán, hiszen az oltár megtömjénezésekor a celebránst szerepjai vagy pluvialisták kísérik. Kisebb térben célszerű a szentély hátsó, tehát a kórussal szemközti falához illeszteni az oltárt. Keletelt templomban ez a keleti fallal azonos: az egyszerűség kedvéért a továbbiakban keletelt templomot föltételezek, és így adom meg az irányokat; nem keletelt templomok esetén a homlokzati oldal értendő „nyugati”, a szentély oldala pedig „keleti” oldalnak.

Az oltár elnyújtott alaprajza csak a latin rítusra jellemző, és sok támadásnak volt kitéve a közelmúltban, olyannyira, hogy az újabban épülő oltárok inkább a keleti hagyományok kockához közelítő tömboltárát utánozzák, ha ugyan nem az étkezőasztal formáját követik. Az elnyújtott oltárformát a nyugati gyakorlatban – az antik égőáldozati oltárok hasonló formája mellett – két történelmi tényező indokolta. Az egyik az, hogy az ünnepélyes mise egyes részein a szerep és az alszerep a celebráns mellett állt, hogy segédkezzen neki az áldozati adományok kezelésében, és a celebráns is csak az áldozati cselekmény és a miseordinárium énekei alatt állt az oltárközépen, míg máskor az oltár déli, illetve északi oldalát használta. A másik az, hogy a szentélybe visszaszorult nagyliturgia az oltár két oldalával képezte le azt a teret, amely valaha az egész templomé volt. Így kapta nevét a lecke- és az evangéliumoldal: a római bazilikákban a két miseolvasmány ambói még a kórus egyik, illetve másik oldalán voltak, így ezeket jelenítette meg stilizáltan az oltár két oldala az egypapos misében. Mivel a XI. századtól általánossá vált, hogy a celebráns a miseolvasmányokat akkor is elolvasta az oltárnál, ha szerepök szolgáltak mellette, és nyilvánosan azok olvasták őket, a hosszanti oltárforma általánossá vált.

Az oltárhoz legalább egy, de inkább több lépcsősor vezet. Ha ezek hiányoznak és nem lehetetlen, akkor érdemes az oltárt valamiféle dobogóra állítani. Az oltár ugyanis nem asztal, nem a lakoma, hanem az áldozat helye. Az áldozattól és a misétől sem idegen a lakoma, de ennek helyét mind a pogány, mind a hagyományos keresztény kultuszban valamelyik perifériális térben rendezték be. Az oltár teljes felülete le van terítve, lehetőleg három rétegben, és szép, ősi szokás, hogy az oltár előlapját antependiummal, súlyos szövetből készült oltárelővel takarták le. Az oltár a templom legszen-

tebb tárgya: az áldozat bemutatásának, az átváltoztatásnak a helye, az a középpont, amely a Golgotát idézi föl, és amelyen az ég és a föld összeér, egyben a pap, vagyis az Egyház képviselője itt áldozik, vagyis egyesül a Krisztussal. (A keresztény miseliturgiák legemelkedettebb mozzanata eredetileg ez, és nem az átváltoztatás: amíg az Oltáriszentség mibenléte nem volt vitatott, nagyobb jelentőséget kapott a vele való egyesülés, mint maga a létesülés. Ezért van, hogy keleten éppen áldozásra húzzák el a függönyöket és csukják be az ajtókat.) Minthogy a kultuszban az elleplezés a legszentebb dolgokat illeti meg, az oltárt is föl kell öltöztetni, még akkor is, ha kétségtelenül kifejező az áldozati oltárokat fölidéző nyers kő használata: a templomszenteléskor a püspök Jákob módjára önt olajat a csupasz kőre, de azután átlép az Újszövetség rendjébe, és elhagyja az előképek nyersességét.

Az oltár legalapvetőbb kelléke a feszület közepén, és kétoldalt egy-egy gyertya. A gyertyatartók csak egyik vagy másik oldalon való elhelyezése minden liturgikus vagy történeti alapot nélkülöz, a virágdísz pedig nem berendezési tárgy az oltáron, tehát vagy ne kerüljön oda, vagy ne módosítsa a liturgikusan kívánatos elrendezést! Az újkori szokás szerint három-három gyertyatartó tartozik az oltárhoz, és lehetőség szerint érdemes is követni ezt a gyakorlatot, de a két gyertyatartó használata sem jelent szakítást a római hagyománnyal, amint azt számos középkori ábrázolás tanúsítja. A gyertyatartók közé ereklyetartók is kerülhetnek, a misekönyv pedig könyvtartó állványon, vagy ha lehet, párnán feküdhet az oltár déli, vagyis leckeoldalán.

2. A tabernákulum

A tiszteletadások a liturgiában rendszerint az oltárnak szólnak, és nem a tabernákulumnak. Az Oltáriszentség iránti kiváltságos tiszteletadások az ellenreformációs szemlélet következményei, hiszen a liturgia eredetileg nem kifejezi, hanem ünnepli a hitigazságokat. A folytonos jelenlétet nem lehet liturgikus ünneplésben részesíteni, az oltár viszont az a hely, ahol ez a jelenlét a világba lép, és ahol az ember azt magához veszi. A „tridentí” rítusban ez nem vezetett súlyos félreértésekhez, mert az oltárral egybeépült tabernákulum csak a tiszteletadás mértékét befolyásolta, helyét viszont nem. Amióta viszont – elterjedt régi szokás szerint – újra külön építik a tabernákulumot az oltártól, nem a liturgikus megújulási törekvések érik el céljukat, hanem éppen az elmúlt évszázadok szemléleti torzulása fejeződik ki leplezetlenül: az oltárt többé nem méltatják figyelemre, hanem a tabernákulumnak hajtanak térdet.

A tabernákulum egybeépítése az oltárral nem föltétlenül hiba, de valóban megtévesztő. Természetesen azon templomokban, amelyekben a főoltárhoz tabernákulum épült, illő megtartani eredeti szerepében. Másutt viszont célszerű ettől eltekinteni: az oltár szentsége a keresztény áldozati rítus egyik jellemző vonása, amely a pogányságban még ismeretlen: ott az oltár egyszerűen az a hely, ahol az evilági jellegű áldozatot fölajánlják. A misében viszont a Krisztus cselekszik a pap által, és ő az áldozat is – az

oltár is őt jeleníti meg, vagyis nem egy bálványszobor áll a kultusz középpontjában, amelyhez képest a pogány oltárnak csak közvetítő szerepe van, hanem az önmagát áldozatként bemutató főpap, akinek cselekedete ezért maga a középpont, amely nem mutat semmi egyébbre. A tabernákulum elhelyezése az oltáron visszalépést jelent a pogány kultuszter szerkezeté felé, mert a szentség fokozatainak sorozatába iktat egy az oltárnál is szentebb, drámai értelemben viszont statikus középpontot.

Éppen az oltár jelentősége miatt indokolt, hogy a másfajta tiszteletet érdemlő tabernákulum ne a szentélyben, hanem valamely csöndes mellékkápolnában legyen, ahol nem elsősorban liturgikus ünneplés, hanem szentségimádás folyik. Bárminek is volt a következménye, az elmúlt közel félezer évben az Oltáriszentséghez fűződő liturgikus viszony sokat alakult, és ha a tabernákulum az oltártól különböző helyen, de a szentélyben marad, az vagy az oltár önálló liturgikus méltóságát szünteti meg, vagy az Oltáriszentség iránti tiszteletadásokat teszi lehetetlenné.

3. A szédesz

Az újabb liturgikus terek mögött álló szemlélet egyik legsúlyosabb szakmai hibája a szédesz jelentőségének kiemelése. A templom legkeletibb pontján fölállított apszistrón valóban jellemző a bizánci, a kopt és a római bazilikális építészetre, és ezért számos szakember úgy vélte, hogy mint ősi és eredetibb megoldás föltétlenül hitelesebb is, mint a középkorban általánossá váló és az újkorban is követett elrendezés, amely szerint az oltár az apszis legbelsejében kap helyet, a szédesz viszont elveszti jelentőségét, és a szentély déli oldalára kerül. Az antik pogány szent terek elemzése során azonban úgy találtam, hogy az apszistrón a pogány térszervezés asszimilálatlan maradványa, az apszisból való kikerülése pedig szerencsés folyamat, amelyben épp a keresztény liturgia sajátos téralakítása nyilvánul meg.

Ugyanazon megközelítés szerint, amelyet a tabernákulummal kapcsolatban részleteztem, az apszis központi tárgya a templom létesítő középpontja, ez pedig keresztény összefüggésben az oltár, a krisztusi áldozat sajátos, a pogányságban ismeretlen értelme miatt. A pogány templomokban vagy szentélykörzetekben az oltár nem rendelkezett önmagában való szentséggel, mert a létesítő középpontot egy tőle különböző, az áldozatbemutató „címettségét” képező tárgy jelentette: az isteni jelenlét helye, amely lehetett egy bálványszobor, de egy fa, forrás vagy más természeti képződmény is. A császárkultuszban és a pogány bazilikában maga az istenként tisztelt uralkodó vagy annak szobra helyezkedett el az apszistrónon, és alkotta a szent tér középpontját. Amikor a püspök elfoglalta ezt a helyet, tulajdonképpen annak a bálványszobornak a helyére ült, aki az áldozatot fogadja, és bár a püspök bizonyos értelemben valóban a Krisztust jeleníti meg, ennél sokkal hangsúlyosabb, hogy az oltárnál a Krisztus ajánlja föl önmagát.

Éppen ezért az apszistrónt legföljebb ott érdemes használatban hagyni, ahol a rítus részévé vált, másutt viszont a későbbi, de liturgikusan helyesebb elrendezést indokolt megtartani: a szédesz, és mellette a szerepok zsámolyai a leckeoldali falnál álljanak! Meg kell még jegyezni, hogy helyesebb nem használni szédesznek háttámlás, karfás trónusokat: ezek használatát a korábbi szertartásrend csak a püspöknek engedélyezte, és a pap közvetítő, szolgálattevő szerepe tisztábban jelenhet meg, ha egyszerű számonlyon foglal helyet.

4. Az előkészületi asztal és a szentély további tárgyai

A szentélyhez tartozik még az áldozati adományok előkészítésére szolgáló asztal, a kredencia. Ez újabban a felajánlási menet kedvéért távolabb kerül a szentélytől, holott a felajánlási menetet kötelezően és látványosan megtartó bizánci rítusban szintén a szentély egyik oldalában van a neki megfelelő proszkomidiás asztal. Nyugaton ez a tárgy szokásosan a leckeoldali fal mellett áll, bár ószövetségi előképe az ellenkező, északi oldalhoz kötődött, és ezt tartotta meg a keleti gyakorlat is.

Nem ritka, hogy a szentély északi oldalán helyezik el a különös tiszteletben tartott vendégek ülőhelyét, de ezt jobb elkerülni. Számos régi templomban arra is találunk példát, hogy a szentélyhez még a kórus előtt előszentély csatlakozik. Ilyenkor a szédesz és a zsámolyok is ide kerülnek, a szentély pedig egyedül az oltárt fogadja be. Az előszentélyre szükség lehet néhány sajátos szertartás végzéséhez is: egyes középkori hagyományok például itt jelölik ki a nagycsütörtöki olajszentelésben részt vevő tizenkét áldozópap helyét.

A ma ambónak nevezett berendezési tárgy az új liturgikus téralakítás egyik legszerencsétlenebb eleme. A liturgikus megújulási mozgalmak valóban az ambót nevezték így: ez a régi római templomokban a miseolvasmányok fölolvásásához rendelt két lépcsős emelvény volt a kórus korlátjának egyik, illetve másik oldalán, míg a „tridentti” gyakorlatban mind a szentleckét, mind az evangéliumot az oltártól, ünnepélyes misében attól néhány lépésre olvasták. Az új megoldás nem a régi, teljesebb térhasználathoz kötődő, jelentékeny ambót állította vissza, hanem a „tridentti” ünnepélyes misék felolvasásainak hozzávetőleges helyére épített föl egy ambóra véletlenül sem hasonlító, legszerencsésebb alakjában is konferenciaállványra emlékeztető képződményt. Ezzel fölöslegesen szaporította szentélybeli bútordarabok számát, akadályozta vele a természetes mozgást, és végleg tan- vagy gyűlésteremhez hasonlította a szentélyt. Az eleve pultszerű „szembemiséző” oltár mellett a nyúlánk „ambó” éppen olyan, mint a zsúri vagy az elnökség asztala mellett a felszólaló biztonságérzetét növelni hivatott, papír- és mikrofontartónak is alkalmas állványzat.

Legközelebbi rokona ennek az egykor a latin rítusban is bevett, ma keleti vagy anglikán környezetben látható analógium. Ez egy összecsukható fa olvasóállvány, amelynek két felső vége közt – ha kinyitják – egy szövetlap feszül. Erre lehet fektetni az

evangéliumoskönyvet (vagy az ikont), és írott, valamint képi forrásokból is tudni lehet, hogy nem volt mindig általános a „tridenti” gyakorlat, amelyben az evangéliumoskönyvet az alszerpap tartja a szerpapnak, hanem gyakrabban hozták elő evangéliumra az analógiumot. Az analógium alkalmazása ma is hasznos és indokolt lenne. Mérete és funkciója az „ambóéval” azonos, de nem állandó tárgya a szentélynek. Másrészt a teljesebb miseliturgiában sem a szentlecke, sem az evangélium nem a szentélyből hangoznék el: az utóbbi kötődik egyedül valamelyest a kórust a szentélytől elválasztó vonalhoz, mint olyan szöveg, amelyet a keresztény liturgikus érzékelés nem olvasmánynak, tanításnak, hanem epifániának tekint. Az evangéliumot ezért nem a profán irányokból a szent felé fordulva, hanem éppen fordítva, az e világot jelképező nyugat vagy észak felé olvasták. Nagyobb ünnepeken azonban nem a szentélylépcsőtől, hanem – legalábbis a középkorban – a római ambók legközvetlenebb utódját jelentő kórusrekesztőről.

5. A szentélyrekesztő

A legkorábbi fennmaradt templomokban a szentélyt tömör, vastag fal választja el a templom többi részétől. Belátni csak a szentély ajtaján lehet, amelyet általában függöny zár el: ezt liturgián kívül, illetve a liturgia leghölgyebb részein behúzzák. E fal később a légiesebb ikonostázzá, vagy más, fából készült választóvonallá vékonyodott, a szír és az örmény rítusban pedig függönyként él tovább. A latin rítus órómai korszakában a szentélyrekesztő egy kőkorlát, amelynek tetején kisebb oszlopok tartják az azt végül lezáró párkányt. Az oszlopok közein a szentélybe be lehetne látni, de a rekesztő e fölsőbb szakasza elfüggönyözhető. Másodlagos szentélyrekesztőnek lehet fölfogni ugyanitt az oltárbaldachint, amely a szentélyen belül jelöli ki az oltár legközvetlenebb környezetét: hagyományosan a baldachin oszlopai közé ugyancsak függönyt lehetett húzni.

Később a római rítusú gyülekezetek összetételének megváltozása miatt a szentélyrekesztő jelentősége csökkent a kórusrekesztőéhez képest: a kereszténnyé lett Rómában a kórusban elhelyezkedő klérus és az körülöttük álló világiak közelebb lehettek egymáshoz: mindkét csoport akart és képes volt énekelve, értve, az áldozati adományokat följajánlva kapcsolódni be a cselekménybe, és hozzájuk képest a beöltözött, oltárnál szolgáló asszisztensek voltak megkülönböztetett helyzetben. A tágasabb órómai apszisz-szentélyeket ezért is nevezték presbitériumnak, vagyis az áldozópapok helyének – a későbbi és a mai szentélyek vonatkozásában ez a megjelölés tartalmatlan és félrevezető: legfölgyebb (ha van ilyen) az előszentélynek felelne meg alkalmasan, míg a szentélyt a „sanctuarium” szó fejezheti ki. Később, a nagy pogány néptömegeket keresztény hitre térítő vagy kényszerítő Alpokon túli egyházakban a klerikusok vagy a diákok voltak azok, akik képesek voltak énekkel és mozgással kapcsolódni be a szertartásokba, míg a világiaknak erre jó ideig nem volt elegendő fölkészültségük, de nem is törekedtek

ilyesmire. Ezáltal a nem oltárnál szolgáló klerikusoknak helyet adó kórus szentélyhez fűződő kapcsolata szorosabbá vált, és e kettő együtt különült el a hajótól. Ezt a folyamatot tetőzte be, hogy az újkorra szinte mindenütt megszűnt a szentélyrekesztő, és a kórus vagy eltűnt a szentélyben, vagy összenőtt vele.

Az órómai típusú szentélyrekesztőket a román építészet is átvette, de később egyszerű korlát lett e választóvonalból. A barokk korban készült művészi rácsok még helyettesítették egy ideig, majd a közelmúltig használatos, és helyenként máig meg hagyott áldoztatórács lett a szentélyrekesztő utolsó látható nyoma.

A szentélyrekesztő történetének rövid összefoglalására azért volt szükség, mert mai körülmények között mind a gyülekezet összetétele, mind a templom adottságai más és más szentélyrekesztő-típusokat indokolhatnak. De mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy a szentély lényegileg más tér, mint a templom további részei, és ezért szükséges egyértelműen jelölni a határait. Az e határokon való átlépés érzékelhető kell, hogy legyen, és legalább stilizáltan jó, ha a szentélyrekesztő valóban képes kissé elleplezni az oltárnál zajló cselekvéseket.

III. A KÓRUS

A mai latin liturgikus téralakítás legsúlyosabb problémája a kórus hiánya. Kórus alatt nem a karzatot értem, jóllehet voltak olyan korok és templomok, amelyek az általam kórusnak nevezett térszakaszt ténylegesen itt rendezték be. A kórus fogalmának bizonytalanvá válása, végül a térszakasz eltűnése vagy föloldódása valamelyik szomszédjában liturgikus eredetű: a zsolozsma nyilvános istentiszteletként való végzésének visszaszorulásával van összefüggésben. Ahol az újkorban is végeztek rendszeres közösségi zsolozsmát, ott a kórus megmaradt, és legföljebb a szentélyrekesztő szűnt meg létezni. Ma a „szembemiséző” oltárok fölállítása miatt vált azonossá a kórus és a szentély még ezeken a helyeken is: kolostortemplomokban, régi székesegyházakban használaton kívül rekedt, elhanyagolt szentélyeket lehet látni, a zsolozsmázó kar pedig a stallumok vagy székek közé zsúfolt oltárasztalt és „ambót” üli körül, amelyek egyúttal elfoglalják a kórus közepét jelentő, eredetileg fontos szerepet betöltő plánomot.

A kórus létföltétele tehát a zsolozsma végzése, amely mindmáig az Egyház liturgikus imádsága, és a római liturgia legállandóbb, a liturgikus idő legnagyobb hányadát elfoglaló szertartása. A zsolozsma képezi a liturgia leginkább „informatív” részét: jóval nagyobb szöveg- (és dallam)mennyiséget vonultat föl, mint a mise, alkalmasabb alacsonyabb rangú klerikusok, világiak, akár nők és gyerekek bevonására. A teljes és egészséges liturgikus gyakorlatban a zsolozsma alapozza meg és veszi körül a misét és a többi szertartást: értékesebb, hagyományosabb és egyházasabb szövegekkel, dallamokkal, gesztusokkal ajándékozza meg az imádkozót, mint más imaalkalmak (pl. a rózsafüzér vagy a litániák), és úgy engedi megjelenni a misét, mint a liturgikus ünnepelés fénypontját, nem pedig mint bármikor elvégezhető rutintevékenységet.

A kórus másfelől a mise igeliturgiájának eredeti tere. Ez a fogalom azonban, bármilyen elterjedtté és elfogadottá vált utóbb, árnyalásra szorul. Az ige- és az áldozati liturgia mellérendelése nyilván azt a célt szolgálta, hogy fölhívja a katolikus hívek és klerikusok figyelmét a bibliaolvasásra, amelyet az újkorban szinte amolyan eretnek szokásnak voltak hajlamosak fölfogni. Csak sajnálni lehet, hogy miközben a szakemberek annyit buzgólkodtak a kinyilatkoztatott ige liturgikus méltóságának visszaadásáért, addig az a szertartási eszköztár, amely meggyőzően jelezné e méltóságot, nem tért vissza, sőt, még nyomai is elvesztek. Ma már nem előjoga a fölszentelt liturgusoknak, hogy a szent szöveget olvassák, az „ambóhoz” rendelt motyogó iskolások szemében pedig nem növekszik az olvasmányok és szentleckék tekintélye attól, hogy kénytelenek fölolvasni őket. Ma már különködésnek hat, ha olvasótónuson recitálja valaki a miseolvasmányokat, a gyertyák és a tömjén használata viszonylag ritka és egyéni kezdeményezésnek köszönhető, de ilyenkor sem érvényesülhet kellőképpen, hiszen a padlósinten épült olvasóállvány és az oltár között többnyire csak szorongani tud a gyertyavivő, valódi ambó híján pedig az evangéliumoskönyvvel való fölvonulás sem lehetséges.

Mindamellet a liturgiátörténetben nem bizonyul mellérendeltnek, különösen nem egyenrangúnak az ige- és az áldozati liturgia. A római rítusban hosszabb olvasmányos rész a keresztelendőket liturgikusan fölkészítő szkrutíniumokon kapott helyet, és ugyanígy előkészítő szerepe van a kántorböjti szombatok, a húsvéti vagy a pünkösdi vigília olvasmányainak. Az archaikus szerkezetű szír rítusban számos olvasmány előzi meg ugyan a misét, de azokat a szentélyrekesztőn kívül olvassák, elhúzott függöny mellett, tulajdonképpen még a mise megkezdése előtt. A többi keleti hagyományban is megfigyelhető, hogy az apostoli olvasmány szinte jelentéktelen, és a mise nem előkészületi szakasza valójában az evangéliummal kezdődik, ráadásul az evangélium is jobban kiemelkedik a hajnali zsoltosmában, ahol számos rítus szerint előkelőbb szolgálattelvő olvassa nagyobb ünnepélyességgel.

A kórus és a mise igeliturgiájának viszonya tehát sokat változott a történelem folyamán. Ahol és amikor az igeliturgia előkészítő szerepet kapott, ott és akkor ezek az olvasmányok a kórusban hangzottak el. A mise szerves részévé válva azután a szentélyhez kerültek közelebb, esetleg az oltárnál olvasták őket.

A kórus a szentélyhez közvetlenül csatlakozik, annak mintegy tornácát alkotja. Van ugyan példa arra is, leginkább Hispániában, hogy a kórus a hajó közepén vagy annak nyugati végén épül föl, de ez ritkaság, és bár a helyi hagyomány részeként tiszteletet érdemel, másutt indokolatlan alkalmazni. A kórus és a szentély liturgikus összetartozását és hierarchikus egymásra következését érintkezésük fejezi ki jobban, de ez nem jelenti összekeveredésüket, amely mára szinte mindenütt bekövetkezett.

1. A stillumok

A kórusban zajló liturgia elsősorban a zsolozsma, annak pedig a latin rítusban zoltáréneklés adja a legnagyobb részét. Az egész kereszténység liturgikus és téralakítási hagyományában fölfedezhető legalább nyomokban, hogy az alternatim, vagyis két kar között váltakozó éneklés minden viszonylag egyszerű dallamon énekelt, egyenlő szakaszokra bontható, nagy terjedelmű szöveg legtermészetesebb előadási módja. A liturgikus ének a legkülönbözőbb stílusokban és liturgikus környezetekben is láthatóan az akusztikai folytonosság benyomását igyekszik kelteni. A liturgiában nincsenek megállások, nagy csöndek: jelenségi szinten annak folyamata olyan, mint egy különféle tételtípusokból összeálló opera vagy oratórium, így részletei nem szigetelhetők el egymástól, hanem szerves sorozatot alkotnak. A ma több helyen elterjedt nehézkes lassúság csak azzal magyarázható, hogy a liturgikus szöveganyag végletesen beszűkült, így hosszú szünetekkel és didaktikus előadásmóddal kell megnyújtani ahhoz, hogy értékelhető terjedelme legyen a szertartásnak. Másrészt érvényesül az a téveszme, amely szerint az elhangzó szöveget a kultuszban kell átélni: mint másutt megírtam, ez eleve nem lehetséges. A szent szövegek hallatlan mélységeibe csak rendszeres tanulással és elmélyüléssel lehet behatolni, ehhez pedig a kissé, vagy akár nagyon lelassított beszéd- és énektempó kevés. Másfelől a szent szövegek megfelelő mennyiségének használatban és emlékezetben tartásához nagyobb szövegmennyiség átímádkozása és áténeklése szükségeltetik, ezt pedig nem teszi lehetővé az akadozó, hosszú szünetekkel tagolt előadásmód. Az akusztikai folyamatosság másik szempontja, hogy a csöndes vagy félhangos imádságok hangzó lefedése a vizuális elleplezéssel párhuzamos jelenség. A *miseproprium* néhány éneke éppúgy ezt a célt szolgálja, mint a sokáig, egészen a közelmúltig élő *orgonamise*.

Szimbolikus értelemben a folyamatosság azt juttatja kifejezésre, hogy a zsolozsmában az Egyház a szakadatlan imádságra szóló krisztusi felszólításnak felel meg, és a maga egészében, lehetőségei szerint leképezi az örökkévalóságban énekelt istendicséretet. A váltakozó énekmód ezért azt jelenti, hogy amíg az egyik kar énekel, addig a másik hallgat, nem pedig azt, hogy egyes szólisták végig énekelnek, a gyülekezet pedig minden páros versnél kapcsolódik be. Az így keltett hangzó benyomás ugyan hasonló, de éppen az a lehetőség szűnik meg, hogy a zoltáréneklés folyamatos és eleven legyen, mégse terheljen meg senkit erején fölülről. Érdemes kiemelni ennek még egy vonatkozását: az alternatim éneklésben senki nem éneklé végig önmagában a szertartást, tehát végeredményben nem mondja végig saját maga a zsolozsmát. A sokak tökéletlen imádságából fölépülő tökéletes, azaz teljes imádság szépen jeleníti meg, hogy az Egyház egészének szavait nem magánszemélyekként veszik ajkukra az önmagukban tökéletlen imádkozók.

A zsolozsmázó gyülekezet ezért két karban helyezkedik el. Egymás felé néznek, mert egymás énekéhez alkalmazkodnak, és mert – mint arról hamarosan szólok – a

plánumon elhelyezett olvasó- és éneklőállványokra figyelnek. Egyes szertartási mozzanatoknál viszont kifelé, az oltár felé fordulnak: ezek a mozzanatok rítusonként kissé eltérhetnek, de fontos figyelembe venni, hogy az ülőhelynek tágasnak kell lennie, hogy a kar tagjai egymást se zavarják, és hogy legalább derékszögben kényelmesen el tudjanak fordulni. A különféle keresztény téralakításokban számos egyéni megoldást lehet látni a két karban történő éneklésre, és ezek mindegyike kiválóan megfelel az adott rítus igényeinek és örökségének. Nyugaton egykor a stallumok váltak általánossá ebben a szerepben. A stallumok a templom déli és északi falához illeszkedő ülések: méretük, mennységük és kidolgozottságuk erősen eltérhet. Régi katedrálisok kórusába akár száz ember befogadására is alkalmas, fölfelé emelkedő, három, négy vagy öt padsor is kerülhetett; a barokk kori székesegyházak káptalanjai olykor csak öt-tíz személyből álltak, így stallumaik sem voltak számosabbak; de a stallumok mintáját egyes falusi kápolnáknak is fölfedezhetjük, ahol nem az oltár felé fordított, hanem az oldalfalakkal párhuzamos, egymással szembefordított padsorok jelentik az ülőhelyet.

Stallumokat pusztán székek egymás mellé helyezésével is ki lehet alakítani. Ahol maradtak ilyenek régről, érdemes őket újra használatba venni, ahol nem, ott újakat építtetni, de előbb néhány évig jobb nem módosítani véglegesen a berendezést: csak a valóságos szertartások viszonyai között derülhet ki, hogy valójában hány helyre, milyen távolságokra és arányokra van szükség.

A zsolozsmázó kar manapság azonos lehet a teljes gyülekezettel is. A népszolozsma mint nem rendszeres, kissé rövidített, a nagyobb tömeg és tér miatt lassabb tempót igénylő szertartás jól megfér a megszokott, barokk típusú téralakítással. Ilyenkor előnekesek vezetik a órákat, és nincs szükség a váltakozó énekmód következetes keresztülvitelére. Újabb templomokban két lehetőség kínálkozik.

Az egyik az, ha a kórus a templom alapterületének nagyobb részére kiterjed, így a képzett énekeseknek, a szköla tagjainak a stallumok egy-egy szakasza van fönntartva, de a hívek is velük azonos módon helyezkednek el. Ez azért lehet hasznos, mert ma már nem a középkori viszonyok érvényesek, amikor egy egész lakóközösség találkozott a templomban, hanem a kultuszba énekekkel és figyelemmel bekapcsolódni kívánó csoport többé-kevésbé megegyezik a jelenlévők összességével.

Éppen ezért a másik lehetőség, a kórus és a hajó nagy távolsága, határozott elkülönítése csak akkor indokolt, ha a templomban rendszeres zsolozsmát végző szerzetesi vagy egyéb közösség működik, amelynek szertartásai kevésbé érintenek nagyobb számban másokat. Ez utóbbi esetben a kórus lehet kisebb, sőt az is megeshet, hogy az újkorban hagyományos templomhajó érintetlenül hagyása mellett egy mindössze néhány fő befogadására alkalmas kórust alakítanak ki a szentély előterében.

Ha kisebb a kar, akkor a legszerencsésebb megoldás talán az, hogy az órómai bazilikák gyakorlatának megfelelően a kórus benyúlik a hajóba, amely azt három oldalról körülvéveszi. Így a kar, esetleg a szköla helye kiemelkedik, egy kisebb zsolozsmázó kö-

zösség zárt, otthonos teret használhat akkor is, ha a templom nincs tele, de a nagyobb gyülekezetet is alkalmasan vezethetik az előénekesek, hiszen jól hallhatók, és elhelyezkedésükkel is azt sugallják, hogy ők a gyülekezet közepében állnak föl, azt segítik, vezetik, de lényegében hozzá tartoznak.

2. A plánum

A kórus közepén, a stallum sorok között húzódó üres felületet plánumnak nevezzük. Mint említettem, a plánum jelentősége ma már ott sem mérhető föl igazán, ahol a kórus érintetlenül megvan, hiszen a „szembemiséző” oltár és az „ambó” újabban ide került. Eredetileg a plánumra szükség volt, hiszen ez jelentette a szentély valóságos előterét, amelyen keresztül az ünnepélyes bevonulás megtörténhetett, és a zsolozsma egyes tételeinek is itt volt kijelölt helye. A plánumon énekelték az invitatóriumot, a responzóriumokat, itt olvasták az olvasmányokat a matutínumban, és itt ültek zsámfolyokon a szertartás tényleges vezetői is, akik előénekesként segítették a stallumokban imádkozó méltóságokat a tételek intonálásában.

A plánumon közlekedett az, aki megtömjénezte a kart és a népet, sőt olyan szentélyek mellett, amelyek éppen csak az oltár befogadására alkalmasak, a plánumon folytak mindazok a mozgások, amelyek a mise alatt nagyobb teret igényeltek. Nem ritkaság, hogy a kredencia és a szédesz a stallumoktól keletre, de még a szentélyrekesztőn kívül található.

2. Az olvasóállvány és az éneklőszék

A plánum lehet üres is, a hozzá kötődő szertartási mozzanatok mégis pontos helyhez kötődnek, amelyet érdemes kijelölni akkor is, ha tárgyi megfelelőjük nincsen. Jól példázza ezt, hogy egy kolozsvári barokk szerzetesi templom plánumának egy pontján mélyen kikopott a márványpadló: ez a pont a plánum tengelyén, annak nyugati végében volt, vagyis éppen ott, ahol a matutínium olvasmányait recitáló szerzetesnek kellett egykor nap mint nap megállnia (mostanában itt legtöbbször a „szembemiséző” oltár áll). Ugyanezen a helyen régebben hordozható analógiumot állítottak föl. Más-hol állandó, súlyos, sokszor kiterjesztett szárnyú sast formázó felolvasóállvány jelölte ezt a pontot. A téralakításnál tekintettel kell lenni arra, hogy a plánum elég tágas-e ahhoz, hogy egy állandó felolvasóállvány mellett kényelmesen el lehessen férni a bevonuláskor; ha nem, akkor célszerűbb az analógiumhoz folyamodni.

A másik kiemelt pont a zsolozsmában a responzórium-énekesek és a misében a szköla helye. Ez a régi leírások és ábrázolások szerint a plánum szentélyrekesztő előtti részén van, de vannak olyan rendtartások is, amelyek a liturgikus alkalom rangjának függvényében állapítják meg, hogy a két, négy vagy hat előénekes hol álljon föl. A plánum tengelyén, annak keleti végében gyakran helyeztek el hatalmas, akár több

oldalról is megközelíthető éneklőszéket (ez óprotestáns kifejezés, és nem ülőhelyet, hanem könyvtartó állványt, esetleg emelvényt jelent), amelyre a középkor második felétől kezdve a nagyalakú karkönyveket tették.

Végül a harmadik kiemelt pont a plánum közepe, ahol zsámolyokon vagy egy további éneklőszéknél a kar vezetői foglalnak helyet. Ők általában ketten vannak, de mindenképpen páros a számuk: feladatuk az egyik vagy a másik kar énekének vezetése. A karban ülők az ő éneklési módjukhoz alkalmazkodnak, és az ő feladatuk az is, hogy előénekeljék a stallumokban ülő méltóságoknak az antifónák kezdetét, majd pedig elkezdjék a zoltározást. Egyes templomokban a karvezetőknek egy-egy saját éneklőszéke volt, de az antifónák előéneklését a legtöbb rítusban nem innen, hanem az intonálásra kijelölt méltóság stalluma előtt végezték.

Nyilvánvaló, hogy három állványt csak a legnagyobb, székesegyházi kórusokban lehetne ma elhelyezni, és hogy a zsolozsma kidolgozott ceremoniális rend szerint való végzése ritkaság, és olyankor sem mozgathat nagy asszisztenciát. Mégis meggyőződésem, hogy csak a legteljesebb formát tekintetbe véve lehet helyesen dönteni szerényebb körülmények között. Kisebb kórusban az előénekesek valamelyik szélső stallumban foglaljanak helyet, hogy könnyen tudjanak kilépni onnan a plánumra, a plánum közepén pedig egyetlen olvasó- és egyben énekesállványt helyezzenek el, amelyet így felváltva használhatnak a felolvasók és az énekesek!

Az olvasóállvány és az éneklőszékek mindig az oltár felé fordulnak: a kórusban elhelyezett liturgia mutatja meg igazán világosan, hogy mennyire szerencsétlen megfogalmazás „háttal” vagy „szembe” végzett liturgiáról beszélni. A felolvasó a plánum nyugati végében az oltárra, vagyis a Krisztusra emeli tekintetét, és melleleg a kétoldalt stallumokban ülő kart is látja, akik jól hallhatják őt. Az előénekesek a plánum közepén a kar egyik felének háttal, a másikkal szemben helyezkednek el, kelet felé fordulva. Ha egy meghatározott szolgálattevőnek énekelnek elő valamit, akkor ahhoz fordulnak, de az egész gyülekezetre tartozó tételeket már az isteni irányba éneklik. Végül a rezponzórium-énekesek vagy a szkóla az egész gyülekezetnek hátat fordítanak, ha a szentélylépcső előtt állnak föl, de elhelyezkedésük és testtartásuk ekkor sem a kar helyzetét, hanem a templom szimbolikájában kijelölt isteni oldalt veszi figyelembe.

3. Az ambók.

Az a két berendezési tárgy, amely valóban megérdemli az „ambó” nevet, az órómai bazilikákban szintén a kórusba épült. A kórus korlátjának egyik, gyakrabban északi, de néhol déli oldalába egy szemből háromszögletű, fölül könyvtartó lappal ellátott emelvény illeszkedett, amelyre a háromszög mindkét befogóján lépcsősor vezetett fölfelé (egyesek szerint e kettős lépcsősorról, mások szerint a fölmenetről kapta nevét is). Ez volt a magasabb, evangéliumi ambó. Rendszerint befelé, a kórus irányába nézett, és sokszor hozzá tartozott alul egy márvány kiszögellés, ahová az evangélium

olvasása alatt a hét gyertyatartót állították. Az evangéliumi ambó mellett állt a húsvéti gyertya oszlopa is, hiszen az Exsultet is innen hangzott el, és ennek tetejéről gyújtotta meg a diakonus a húsvéti gyertyát. Vele szemben a leckeambó épült a kórus korlátjába. Ennek volt egy alsóbb, nyugat felé néző könyvtartó lappal felszerelt szintje, majd egy magasabb, kelet felé irányított teteje. Az alsóbb szintről a lépcsőhöz kötött olvasmányközi szólóénekeket (traktus, graduále, Alleluja) énekelték, a felsőbb szintről pedig a szentleckét olvasták. Ószövetségi olvasmányt az órómai gyakorlat csak a legnagyobb vigíliákon ismert.

A római rítus legkorábbi állapotában tehát a miseolvasmányok mindegyike a kórushoz kötődött, amint a zsidó tóraolvasó asztal, a bíma, vagy a bizánci amvon is a templom közepén, funkcionális értelemben a kórusban áll. A latin hagyomány későbbi alakulása miatt és a kórus túlzásfólasát elkerülendő a miseolvasmányok helyének kijelölésekor többféle megoldás elképzelhető.

Az evangélium egyik lehetséges helye a szentély és a kórus érintkezése, mert az evangélium nem tulajdonképpen olvasmány, mint arról korábban már volt szó. Az evangéliumambó mindenestre hegyet jelképez, így jobb, ha az analógiumot nem a szentély padlószintjén, hanem annál magasabban lehet fölállítani. Jelentősen megemelt szentélyben erre nincs szükség, mert az olvasás helyét a kórus szempontjából elégségesen kiemeli a szintkülönbség. A másik lehetséges hely a kórusban kialakított evangéliumi ambó, amelynek viszont jelentőségében fölül kell múlnia a további felolvasóállványok mindegyikét. Nem lehet viszont azonos a régi szószékkal, amint arra még visszatérek, jóllehet nem elképzelhetetlen, hogy az evangélium a kórus és a hajó közti választóvonalra épült kiemelt helyen szólaljon meg.

A további olvasmányokat és az olvasmányközi zsoltáros énekeket a kórusban kell énekelni. Mivel önálló leckeambó építésére többnyire nincs lehetőség, és az nem is föltétlenül szükséges, ezeknek helyet adhat a zsolozsmában is használt olvasóállvány vagy éneklőszék. Igen egyszerű körülmények között, szűk térben a kórus közepén vagy nyugati végében elég egyetlen keletnek fordított állvány, amely egyszerre tartozik a mise és a zsolozsma olvasmányaihoz és helye lehet az ének vezetőinek. Az evangélium viszont ilyenkor sem ettől, hanem a szentélylépcsőtől olvasandó, nyugati vagy északi irányba fordulva.

4. A kórusrekesztő

Míg az európai középkorban a hajó és a kórus közti választóvonal volt a legjelentékenyebb, utóbb éppen ez tűnt el szinte mindenütt nyomtalanul. Eltűnése nem indokolatlan, de méltánytalan volna, ha nem oszlatnák el néhány félreértést, amely egykori alakjához kapcsolódik.

A művészettörténeti szakirodalomban a kórusrekesztőt szentélyrekesztőnek szokás nevezni. Ez annak a következménye, hogy a szentély és a kórus újkori összeolvadását a

szakemberek önkéntelenül visszavetítik a középkorra, amikor pedig az még nem ment végbe, és homológ módon vetik egybe a nyugaton szokásos leglátványosabb kultikus térelválasztót a valóban szentélyrekesztő szerepű keleti ikonosztázzal vagy szentélyfallal. A kórusrekesztő azonban nem a szentélyt, hanem a kórust választja el a hajótól, amit megerősít az is, hogy számos templomban együtt van jelen a kórus-, illetve a szentélyrekesztő.

Nem téves, de félrevezető a „rekesztő” megjelölés is. A kórusrekesztő valóban elválasztja az alacsonyabb hierarchikus fokon álló térszakaszt a magasabban állótól, de egyben össze is köti vele. A középkori kórusrekesztők tulajdonképpen homlokzati falak, amelyeken kapu vezet keresztül. Kiképzésük éppen olyan, mint az azonos stílusú templom főbejárati részéé. A kórusrekesztő így azt érzékelteti, hogy a templom mint osztott tér egymásba átvezető, egyre szentebb terek láncolata, így a kórusrekesztő az a kapu, amelyen át a tisztulás helyéről az imádság és a kinyilatkoztatás, vagyis a megvilágosodás helyére lehet belépni, hogy onnan továbbvezessen a szentélykapun át az egyesülés helyére.

A kortárs és egyes nyelveken máig élő megnevezései egy másik, nem kevésbé fontos szerepét emelik ki. Franciául a „jubé”, németül a „lettner” szó jelölte ezt az építményt: az első a felolvasó áldáskérésének első szavából lett, a második a latin „lectorium”, azaz „felolvasóhely” kifejezés módosult alakja. A ma, többnyire Angliában látható késő középkori kórusrekesztők már elsősorban az orgona elhelyezését szolgálták, de a kevés régibb emléken látható, ami a korabeli rubrikás szövegekből is világos: a kórusrekesztő, azaz a pulpitum az ambó utódja, elsősorban emelvény, amelyen az evangélium szólal meg ünnepnapokon. Van olyan lettner, amelynek az ambót idéző két lépcsősora is megvan, és a felolvasóállvány is megtalálható erkélyszerűen kiképzett tetején.

A kórusrekesztő nem véletlenül volt a középkori templomok legszembeötlőbb berendezési tárgya: ez volt a kapu, amely a szentek szentjébe vezet, és ez volt a kapu, amelyen az Isten szava e világba kilépett. Az egyetlen építményben egyesített ajtó és ambó, az Isten és ember közti közlekedés emlékműve mint rekesztő erősítette meg a szent és a profán elkülönülését, és mutatta meg egyben azt a módot, ahogy a kultuszban e két terület kapcsolatba léphet. Kortárs körülmények között kórusrekesztőt építeni nem lehet, és a szent cselekmények látványához szokott szemek sajnos nem is viselnék el botránkozás nélkül. A templomépítészet történetét ismerő és a kultusz belső értelmét elsajátító művészek ugyanakkor ihletést nyerhetnek a kórusrekesztőből: nyilván stilizáltan, de megkísérelhetnek olyan berendezési tárgyat létrehozni, amely választóvonalként húzódik a hajó és a kórus között, de evangéliumambóként is szolgál, és egész megjelenése a templom kapuját idézi föl.

IV. A HAJÓ ÉS A PERIFÉRIA

Az Egyház rendszeresen ismétlődő szertartásai a szentélyben és a kórusban folynak, így a tulajdonképpeni templomot e két térszakasz alkotja. A további, hozzájuk illeszkedő vagy őket körülvevő térszakaszok átvezetést jelentenek a világ további tereibe, és abból a kultusz legkülönbözőbb szintjein megjelenő érzékelésből veszik létjogosultságukat, hogy a szentség fokozatokat hoz létre, amelyek térben, szövegekben, hangzásban, időben körülveszik. A szent és a nem szent között nincs éles határ, mert az egész teremtett világ részesül valamiképpen a Teremtő szentségében, így az ontológiai értelemben vett profánum a nemléttel azonos, de a létezők minden rendje a szentek szentjének valamely tornácát jelenti.

Liturgikai szempontból azért van szükség további terekre a templomban, mert a kultusz drámai természete megkívánja, hogy a szent téren belül a külső világ is megjeleníthető, eljátszható legyen. A keresztelendő még nem léphet be a szent térbe, de szent térben kell őt megkeresztelni. A nyilvános vezeklő kivettetik a szent térből, de kivettetése rítus, amely az Egyház gondoskodásával megy végbe – visszafogadásának rítusa éppúgy igényli, hogy legyen honnan belépnie a szent térbe, mint azt, hogy legyen hová belépnie. A processziók a templomon kívül, mégis ahhoz közel vagy abban folynak, az áldozati lakoma nem a templomban történik, mégsem profán étkezés, a halotti rítusok, egyes szentelések, a lábmosás, a gyóntatás, a házasságkötés nem az áldozati liturgia és nem is a zsolozsma részei, mégis a templomhoz kötődnek. Végül maga a templom fölszentelése is egy kész templomot föltételez, amelynek isteni birtokbavétele az egyes tornácok fokozatain át megy végbe.

A hajó és a periféria egyazon fejezetben való tárgyalását az indokolja, hogy valójában nem két független térszakasról van szó. A perifériális terek egymásutánja és szerepe a nagy keresztény hagyományokban vagy ugyanazon hagyomány egyes korszakaiban sem teljesen egységes. Vannak nyilvánvalóan perifériális terek, mint az előcsarnokok, az átriumok, a keresztelőtemplomok, a templomudvarok, de vannak átmeneti terek is, amelyek néhol inkább ezek valamelyikével, néhol inkább a kórusal érintkeznek. Az előzőekhez hasonlóan ezért azokat a jellemző funkciókat veszem sorra, amelyek a perifériális terekhez kötődnek.

1. A szószék

Míg a keleti rítusokban a templomhajó inkább a kórus meghosszabbítása, addig nyugaton eleinte az előcsarnok szerepét vette át. A régi templomhajókban nem voltak padok, itt folytak a nem templomon kívüli processziók, de itt volt a keresztút is. A bazilikális építészet után a nagy, városi katedrálisoknak többnyire nem volt sem udvara, sem előcsarnoka, ezért a hajó mindenestül perifériális tér lett. Sokszor paraliturgikus, sőt világi célra is igénybe vették (pl. országgyűlést tartottak benne), és ez termé-

szetesnek is számított, mivel a templomok a kor legnagyobb fedett középületei voltak, és mert a korabeli társadalom szívesen intézte ügyeit az isteni jelenlét közelében. A liturgikusan aktív térszakaszok kicsinysége a nagy templomhajókhoz képest akkor érthető meg, ha a kórus-szentély együttest templomnak tekintjük a templomban.

A templomhajó egyetlen elidegeníthetetlen berendezési tárgya a szószék. Azok a hitszónokok, akik újabban mellőzik használatát, valószínűleg alázatos magatartásnak érzik, ha nem akarnak a hívek fölébe magasodni, és személyesebbnek, egyszerűbbnek gondolják, ha a felolvasóállványtól beszélnek. Ma már a természetes hangerősítést is nélkülözni tudják a mikrofonnak köszönhetően. Az általunk eddig követett gondolkodásmód azonban más értelmet ad a szószéknek. Jóllehet a szószék magasban van, helye mindig a templomhajóhoz kötődik. Az úgynevezett „ambó” a szentélyben szokott állni, sőt annak a kórusnál (ha van) határos részén. A szószékről soha nem olvastak bibliai olvasmányokat, az „ambótól” viszont az evangéliumot is olvassák. Ennek következtében az isteni igé és a hozzá fűzött emberi magyarázat egyazon helyről hangzik el, ami a magyarázó részéről semmiképpen sem tükröz alázatos magatartást.

A szószék tere amolyan iskola, zsinagóga, ahol a nép az írástudók magyarázatát hallgatja – ellentétben a kórusnál, ahol a fölolvast, elénekelt szöveg nem magyarázat, még csak nem is ismeretanyag, hanem cselekvés, esemény. A templomban van helye a szent cselekmények magyarázatának, a rájuk való fölkészülésnek is, de a magyarázat, a fölkészülés maga nem szent cselekmény.

2. A padok

A szószék hagyományos szerepét ezért érdemes lenne megőrizni, vagy ma már inkább visszaadni. Ez együtt jár azzal, hogy a templomhajót elborító ülőhelyeknek viszonyban kellene lenniük a szószékkel: a középkor végén még nem voltak padok a templomhajókban, és a középkoriból lett református templomok padjainak elrendezése azt az alakzatot őrizte meg, ahogyan a hívek a templom minden részéről a szószék felé fordultak, míg a katolikus templomok az egyoldalúan miseközpontú liturgiában az egész gyülekezetet kelet felé fordították. E két elrendezés, amely nemcsak a kórusban, hanem a hajóban is kiegészülhetett a két félkarra osztott gyülekezet elrendezésével, egyszerre volt jellemző a teljes alakjában virágzó római rítusra. A hajó a korai római templomokban mindig, és másutt is sokszor körülölelte a kórust, vagy akár a szentélyt, ezért szólhattak a liturgikus szövegek a jelenlévőkről úgy, mint körülállókról.

A padok használata liturgikusan biztosan kártékony, és bár néhány példa, különösen a szláv orthodox gyakorlat bizonyítja, hogy még a mai rómaiaknál sokkal hosszabb szertartásokat is végig lehet állni akár időseknek is, a padok teljes mellőzése visszatetszést keltene. A hajó közepét mindenesetre viszonylag nagy felületen szabadon kellene hagyni, tekintettel arra, hogy a föltételezett teljes római liturgiában ez számos esetben fontos szerepet kap. Ha a gyülekezetnek legalább egy része képes és

hajlandó állva venni részt a szertartásokon, akkor elég a falak mentén elhelyezni néhány padsort, vagy a templomnak egy hátsó, kevésbé érvényesülő szakaszát rendezni be ülőhelyekkel. Máskülönb a hajónak közvetlenül a kórus után következő szakasza maradhat szabadon, és így az is kikerülhető, hogy a gyülekezet előbbre ülő tagjai a szószéknek háttal legyenek. Ha pedig a hajó körülveszi a kórust, a leghelyesebb a padosorokat is stallumszerűen szembefordítani egymással, és mintegy meghosszabbítani a kórust a keleti templomok mintájára (ez lehetővé tenné azt is, hogy a nők régi hagyomány szerint az északi, a férfiak a déli oldalon helyezkedjenek el). Mind az órómai bazilikákban, mind a keleti keresztény rítusokban ez volt jellemző – persze padok nélkül. Ezekben a társadalmakban a köznép és a klérus liturgikus tájékozottsága közt nem volt akkora különbség, mint a posztkaroling Európában: e rítusok szent nyelve legalábbis kötődött a nép nyelvéhez, és a kereszténységnek is több ideje volt megszilárdulni e tájakon, mint tőlük északabbra. A jelenlegi Európában a katolikus liturgia helyzete és résztvevőinek állapota inkább az előbbire emlékeztet, ezért hasznosabb a közvetlen előzmények helyett e közvetettebbeket tekinteni iránymutatónak.

3. A keresztkút

Eleinte a keresztelest nem a templomban volt szokás végezni, hiszen a kereszteleendő be sem léphetett oda. Még a középkori kereszteleési rendtartások is őrzik a templomba való első bevezetés rítusát. Az önálló baptisztériumok leginkább Itália nagy székesegyházai mellett jellemzők, de sokan kereszteleőtemplomnak vélik az Árpád-kori Magyarország körtemplomainak némelyikét is. A mára megszilárdult gyakorlat viszont az, hogy keleten a narthexben (előcsarnok), nyugaton a templomhajó lehetőleg valamelyik oldalsó kápolnájában áll a keresztkút. Ez az egyetlen olyan központi tárgy, amely nélkülözhetetlen része a megfelelő rangú katolikus templomoknak, és amely lényegénél fogva mégsem lehet a templom sajátosan liturgikus tereiben.

Ha a hajót a kórus kiterjesztésének fogjuk föl, ahol a hithirdetés folyik, és ahol a miséhez nem kötődő szentségeket szolgáltatják ki, akkor a kereszteleőkútnak itt nincs helye. Az, hogy idekerült, csak a középkor másféle, a hajót perifériának tekintő szemléletében volt jogos. Így a kereszteleőkút – önálló baptisztérium híján – a hajón kívül kell, hogy megépüljön, és egyben központja lehet az előcsarnoknak, a készület és a bűnbánat helyének (ide kerülhetnek a keresztséggel való asszociatív kapcsolatuk miatt a gyóntatófülkék, ha a templomban kell őket elhelyezni, és természetesen a keresztkúttal vannak eleven viszonyban a szenteltvíztartók is, amelyek a rituális tisztulást jelentik, és mindig a keresztséget idézik föl). Az újabb erkélykarzatok pillérei ezt lehetővé is teszik, de jobban kiemeli az előcsarnok jelentőségét, ha nemcsak alacsonyabb építésű, de valódi térelválasztó, esetleg ajtó különíti el a templomhajótól.

Az előcsarnok megszervezett periféria, ami azt jelenti, hogy a templomon kívüli tér egy szeletét avatja föl liturgikus használatra. Aki az előcsarnokban áll, az saját beava-

tatlan vagy kivetett, esetleg készülő állapotát éli meg, esetleg játssza el kultikusan. Amíg a kereszténység pogány környezetben létezett, kapuőr, vagyis fölavatott osztárius ügyelt arra, hogy keresztetlenek ne léphessenek be a templomba. A hittanulók később is csak a templom külsőbb tereit látogathatták, és az áldozati liturgiában nem vehettek részt. E szokás csak később és azért szűnt meg, mert a kereszténység és a gyermekkeresztelés általánossá válása után nem maradt senki, aki előtt a templom tiltott terület lett volna. A mai világban újra nagy számban élnek keresztetlen emberek, akiket a jelenlegi viszonyok között nem lehet kiutasítani a templomból, legalábbis annak külsőbb tereiből. De méltó lenne, hogy a keresztetlen kisgyermek és a felnőtt hittanulók helye az előcsarnok legyen: azok, akik beavatásnak tekintik, hogy egykor majd beléphetnek a választottak szentegyházába, így magukat foszthatnák meg önkéntesen attól, ami a pogányoknak is megengedett. Az előcsarnok, és általa a templom-szentegyház így legalább azok szemében visszanyerné hiteles értelmét, akik készülnek annak elfogadására. Ehhez viszont szükség van az előcsarnok és a hajó között húzódó választóvonal építészeti megerősítésére.

4. A mellékterek

Számos olyan régi templom van, amelyben az előcsarnok mérete megközelíti a templomtér egészének méretét. Másutt folyosók, udvarok veszik körül a templomot. Ismét másutt a karzatok alkotnak olyan jelentős térszakaszt, amely kívül esik a templom liturgikusan használatos terein. Szír világi templomokban oldalt, római bazilikákban a homlokzat előtt volt olyan átrium, amely előudvarként alkalmas befogadni azokat, akiknek jó ott lenniük, akik a templom közelében akarnak maradni, de a pusztá jelenlétnél jobban nem tudnak, vagy éppen nem akarnak részt venni a szertartásban.

Ma is gyakran fordul elő, hogy valaki fáradt megszólalni, inkább mélyed magába, vagy egyszerűen távol van attól az összeszedettségétől, amelyet a kórus vagy a vele érintkező hajó megkívánna. Lehet, hogy csak jól esik neki a szertartás közelében tudni magát, talán nem akar végig maradni, de nem is akarja magára ki-be járkálással fölhívni a figyelmet. Visszatérő probléma, hogy a családi élet politikai-társadalmi összefüggésben hangoztatott megbecsülése éles ellentétben van azzal, ahogyan egyes papok és gyülekezetek a templomban jelenlévő megkeresztelt kisgyermekhez, e velük azonos szentségi helyzetben lévő, a liturgikus életre nem elsősorban szellemileg, de hasonlóan vagy még inkább nyitott keresztényekhez viszonyulnak. Sőt, a templom nem lehet zárva súlyosan betegek, a megszokott viselkedési szabályokat már olykor figyelmen kívül hagyó idősek vagy akár értelmi fogyatékosok előtt sem.

Bármiért is illeszkedik valaki nehezen a liturgikus közösségbe, része annak, és nem jó megoldás se az, ha kivetik belőle, se az, ha jóindulattal üvegfal mögé zárják. Mégis vannak olyan helyzetek, amelyekben egyesek távolabb maradnának, vagy esetleg jobban zavarnák a gyülekezetet annál, mint amit a türelmes szeretet elviselni köteles.

Míndezekben az esetekben jó, ha a templomhoz illeszkednek olyan mellékterek, amelyek az előcsarnokkal ellentétben soha nem kapnak liturgikus funkciót, zártak, de érintkeznek a templommal. E melléktereket a templom részeként érdemes berendezni: nem közösségi teremre kell hasonlítaniuk, hanem nyitottnak kell lenniük a templom belsőbb tereire, annak anyagából kell készülniük, annak motívumai díszíthetik őket. Melegebb éghajlaton legszerencsésebb formájuk az udvar, másutt fedett, esetleg zárt tornác lehet ugyanez.

Amikor a templomot fölszenteli a püspök, háromszor körbe kellene járnia, és meg kellene hintenie falait szenteltvízzel. A püspök háromszori körbejárásával kijelölt terület lenne a templom tulajdonképpeni határa, így maga a szentelés is jelzi, hogy a szent tér nem hirtelenül és nem a falakkal végződik. Úgy illik tehát, hogy a templom körül legyen hely, hogy egyáltalán fölszentelhessék – még ha egyre természetesebbnek is tűnik, hogy újabb templomaink jelentős része egyáltalán nem lett fölszentelve. A templom körüli hely azután észrevétlenül megy át a hétköznapi tereibe, szenteli meg a várost, a falut: benne az otthont és körülötte a világot.

A szerző hasonló témában megjelent írásai

FÖLDVÁRY Miklós István: „« Istenünk tornácaiban ». Az osztott templomtér jelentőségéről”, *Magyar Egyházzene IX* (2001/2002)

FÖLDVÁRY Miklós István: „Jelenlét és áldozat. Szent terek az ókori Görögországban”, *Magyar Egyházzene X* (2002/2003)

FÖLDVÁRY Miklós István: *A kultikus tér szerveződése a kereszténységben*, in BARSZI Balázs — uő: „*Belépek Isten oltárához*”. Sümeg 2003.

FÖLDVÁRY Miklós István: „Az ógörög kultusztér vázlata”, *Vallástudományi Szemle II* (2005)

FÖLDVÁRY Miklós István: „Antik és keresztény kultikus terek”, *Vallástudományi Szemle II* (2005)